

УДК 811.161.2:398.831

Червченко В. В.

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЗНАКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ДИТЯЧИХ ОБРЯДОВИХ ПІСНЯХ

У статті з'ясовано особливості моделювання етнокультурних знаків в українських дитячих обрядових піснях. Глом їх виникнення була віра давньої людини в магічну дію слова, її прагнення позитивно вплинути на світ. Ці фольклорні тексти звучали як побажання-заклинання врожаю, здоров'я, усіляких гараздів.

Ключові слова: календарно-обрядовий фольклор, етнокультурні знаки, колядки, сугестія.

В статье выясняются особенности моделирования этнокультурных знаков в украинских детских обрядовых песнях. Фоном их возникновения была вера древнего человека в магическое действие слова, его стремление положительно повлиять на мир. Эти фольклорные тексты звучали как пожелания-заклипания урожая, здоровья, благополучия.

Ключевые слова: календарно-обрядовый фольклор, этнокультурные знаки, колядки, сугестия.

The article describes the peculiarities of modeling ethno-cultural symbols of Ukrainian children's ritual songs. The background of their origin was the belief of ancient people in the magical effect of the words, its desire to have a positive impact on the world. These carols and songs sounded like a wish spell for harvest, health, prosperity of all kinds.

Key words: calendar ceremonial folklore, ethno-cultural symbols, carols, suggestion.

У системі дитячого фольклорного мовлення одне з чільних місць посідають календарно-обрядові пісні, які виконувалися переважно в періоди ритуальних дійств. З-поміж них колядки, щедрівки, посівальні, водохресні пісні, які належать до найдавніших народних жанрів. Ці величальні пісні на честь створення світу та його вирішальних сил – Сонця, Місяця, зірок, води – символізують народження нового господарського року, так званого Кола Сварожого.

Загальнометодологічні засади дослідження фольклорних пам'яток визначені працями О. Афанасьєва, І. Срезневського, М. Костомарова, О. Потебні, Ф. Буслаєва. Над вивченням дитячого фольклору свого часу працювали М. Максимович, П. Іванов, А. Метлинський, М. Номис, П. Чубинський, Б. Грінченко, І. Франко, М. Данильченко, В. Данилов, М. Дерлиця, О. Малинка, Д. Яворницький, Леся Українка, пізніше його досліджували Г. Виноградов, В. Бойко, І. Березовський.

У галузі етнолінгвістики цінним є досвід студій, репрезентований працями І. Огієнка, В. Жайворонка, С. Єрмоленко, Л. Масенко, Н. Слухай, Н. Дзюбишиної-Мельник, І. Грайворонської. Характеризуючи доробок сучасних учених, простежуємо, що з-поміж питань, які найчастіше порушують дослідники, – регіональна специфіка колядок і щедрівок, семантика окремих явищ та їх світоглядна основа. Проте недостатньо вивченим залишається етнокультурне тло вербальної знакової системи українського дитячого фольклору. “Етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, – зазначає В. Жайворонко, – стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів – етнокультурних концептів, або знаків етнокультури, які і є предметом усебічного (як лінгвістичного, так і енциклопедичного) опису” [3, с. 3–4]. Саме цим і зумовлена актуальність дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі лексичного, семантико-стилістичного та концептуального аналізів виявити концептуальні вербальні знаки української етнокультури в дитячих обрядових піснях, з'ясувати особливості їх моделювання.

Для досягнення поставленої мети вважаємо за необхідне розв'язати такі завдання:

- визначити художні особливості мовообразної системи дитячого обрядового мовлення;
- виявити ключові етнокультурні концепти в його структурі;
- з'ясувати особливості моделювання етнокультурних знаків в українських дитячих обрядових піснях.

Зимові обрядодії виражають світоглядно-міфологічну концепцію сприйняття світу українцями. Це підтверджується образами-архетипами, які є міфомоделлю системної уяви про світ. У контексті міфосвідомості ці образи мають сугестивну (навіювальну) дію. З іншого боку, міфосистема світу в такому фольклорному творі виявляється концепцією-персоніфікацією: Всесвіт – це сім'я (за аналогією *місяць – господар, сонце – господиня, зірки – діти*). Схожу структуру мають окремі дитячі щедрівки: *Ластівочка-щебетушечка / Під оконцем щебетала. / Господаря побуджала: / – Ой устань, пан-господар. / Ой засвіти свічу ясененькую. / Побуди челядь красененькую. / Що ясна зоря, то твоя жона. / А*

звіздоньки – то твої дітоньки. / *Будьте здорові з празником!* [2, с. 184]. Як бачимо, аналіз образних архетипів народної свідомості в зимовій обрядовій поезії свідчить про те, що архетипні пласти виявляються і на рівні несвідомого (міфологічного) сприйняття світу, де вербальний знак сприймається як беззаперечна неусвідомлена істина, і на рівні образному, де несвідоме (сугестивне) виявляється лише як асоціативна образна модель відображення світу.

Обрядова поезія календарного циклу тісно пов'язана з трудовою діяльністю людей, господарськими сезонами, календарними циклами у природі, святами, що мали на меті задобрити божества, сприяти в рільництві, годівлі худоби. Зимові обрядові пісні мають в основі віру в магічну силу слова, вони по суті є давніми хліборобськими молитвами. Доказом цього є той факт, що перше місце в них відводиться Сонцю як верховному арійському божеству.

У колядках пізнішого періоду поряд з анімістичними образами *сонця, місяця, зорі* з'являються образи *Христа, Богородиці та апостолів: Перший гостенько – ясне сонечко, / Ясне сонечко – сам Господь-Христос! / Друга гостенько – ясна зірниця, / Ясна зірниця – Пресвята Діва! / Третій гостенько – ясен-красен місячик, / Ясен-красен місячик – то святий Петро-Павло* [2, с. 81]. Аналізований текст є яскравим відображенням синкретизму двох світоглядних систем календарних обрядодій (народної і релігійної), адже християнська церква упереджено ставилася до народних колядок, оскільки в них проглядався анімістичний язичницький світогляд предків, що порушувало офіційну ідею християнства. Тому згодом з'явилися колядки релігійного змісту, створені самими отцями, їх зазвичай виконують для господаря, господині або літніх людей, серед найвідоміших із них "Бог предвічний народився", "Дивна новина", "Нова радість стала".

З обрядом колядування, до якого починали готуватися від свята Спиридона (25 грудня за н. ст.), пов'язані мотиви одвічного родинного благополуччя, хліборобської праці, захисту рідної землі, уславлення народження Ісуса Христа (колядки "Ой добрий вечір, пане господарю", "Поza лісом, лісом темненьким", "Коню мій, коню вороненький", "Ой красна, красна в лузі калина"). Якщо в колядках дорослих людей чітко простежуються і хліборобські, і мисливські, і фантастичні, і навіть весільні чи військові мотиви, то в текстах дитячих календарно-обрядових пісень трапляються переважно перші.

Хліборобські мотиви дитячих колядок покликані створити словесний образ заможності, спокою та сімейної злагоди. Ці величальні пісні змальовують образ *багатого господаря*, у господі якого панує достаток (*Що в дядька, дядька / Три стоги стоять. / Один стіг пшениці – / На паляниці, / Другий стіг гречки – / На варенички, / А третій овса, / Та й колядка вся* [2, с. 196]), наповнені худобою стайні (*Що в діда, діда / Борода сіда, / І віл рогатий, / І дід горбатий, / Семеро овець / І бик-половець* [2, с. 196]), скрині грошей (*Коляд, коляд, колядниця, / Добра з медом паляниця. / А без меду не така, / Дайте, дядьку, п'ятака, / Одчиняйте скриньку / Та давайте сливку; Коляд, коляд, колядниця, / Добра з маком паляниця. / А ще з медом не така, / Дайте, дядьку, шостака. / Не шостака, да три гроші, / Бо наш дядько ще хороший*) [2, с. 185–186] тощо.

Звернімо увагу на функціонально-семантичне навантаження іншої дитячої колядки: *Що в дядька, дядька / Собака п'яний / Лежить на саях / В червоних штанях. / Треба штани знять, / Цьому господарю оддати* [2, с. 195], у якій означені лексеми набувають символічного забарвлення. На думку В. Жайворонка, образ *штанів* асоціюється не тільки з чоловічим одягом, а й "символізує статки людини" [3, с. 652], а кольороназва *червоний* в українському дитячому фольклорі завжди позитивно конотувана, тож текст загалом створює настрій добра та достатку. Можливо, у цьому символічному образі проступають риси "Симаргла – бога Сонця літнього сонцестояння, охоронця коріння Дерева життя, земних плодів, посівів, урожаю, який мав здатність перетворюватися у крилатого собаку. Симаргла називали також Переплутом – божеством ґрунту, коріння рослин, вегетативної сили. Пес Симаргл ніби вирізаний з дерева, що росте в землі" [1, с. 472].

Магічна функція дитячих зимових обрядодій зумовила схожість їх вербального оформлення. Усі вони звернені до об'єкта магічної дії та передають вимогу, побажання чи прохання промовця-суб'єкта, а тому обов'язковим є вживання присудка-дієслова в наказовому способі: *будьте, виженіть, винеси, винось, виносьте, давайте, дай, дайте, зажени, засвіти, зійди, не забаряйте, не зівай, одчиняйте, питайте, побуди, положи, постій, пошукай, роди, родися, сійся, спечи, устань* тощо.

Це переважно невеликі, прості за структурою тексти, у яких висловлена лише головна думка твору, напр.: *Щедрик-бедрик, Дядьку Петрик, / Тітка Варка, / Виносьте підпалка! / Виносьте ковбасу, / Бо хату розтрясу! / Виносьте книш, / Бо впусти в хату миш! Добри вечір!* [2, с. 181]. З огляду на передостанні елементи щедрівки, вони можуть доповнюватися різними деталями, зокрема елементами залякування (через руйнацію традиційного для людини помешкання чи звернення до образу *миші* як "нечистої" тварини, створеної дияволом; як відомо, у народі її відносять до "гадів").

У багатьох обрядових дитячих піснях традиційні прохання про винагороду поєднуються з гумористичними гіперболізованими погрозами занести хату на лід, узяти бика (вола) за рога, збити йому правий риг: *Виносьте дохід, / Бо занесем хату на лід, / А з льоду та в воду, / А з води та знов сюди. / Добри вечір!* [2, с. 189–190]; *Давай, дядько, пиріжок. / Як не даси пиріжка, / Візьму вола за рожка / Та поведу на*

лід, / Зіб'ю правий ріг. / А в ріжок буду трубити, / А хвостиком поганять, / Сюди-туди боронить. / Добрий вечір! Дайте книш! [2, с. 127]. У цьому випадку взаємозв'язок дії і слова розуміємо як ритуальну структуру, яка відображає певну світоглядну систему, коли окремі компоненти обрядового побажання поза цим зв'язком не можуть існувати.

Дитина прагне впорядкування своїх вражень, що впливає на її естетичні уподобання. Тому тексти будуються на основі запитально-відповідного діалогу (далі ЗВД), вони є одними з найбільш частотних і піддаються численним варіаціям, що теж свідчить про їхню уживаність і популярність: *Щедрик-ведрик, / Дайте вареник, / Грудочку кашки, / Кільце ковбаски. / А це мало – / Дайте сало* [2, с. 182]; *Щедрик, щедрик, / Щедрівниця, / Добра з маслом / Паляниця, / А сухая – / Не такая* [2, с. 186].

Особливістю дитячих календарно-обрядових пісень є їх ситуативний характер. Вони не тільки вживаються в тій чи іншій ситуації, але й самі цю ситуацію моделюють, напр.: *Коляд, коляд, колядниця, / Добра з медом паляниця* (модель *колядниця – паляниця*); *Щедрий вечір, щедрівочка, / Залітає ластівочка* (модель *щедрівочка – ластівочка*); *Сійся, родися, / Жито, пшениця, / Горох, чечевиця / І всяка пашиця* (модель *родися – пшениця – чечевиця – пашиця*). Виходячи з того, що жанр календарно-обрядових пісень – це реалізація певної концептуальної ідеї, де слово є як матеріалом, так і інструментом пояснення і моделювання дійсності, то функціональне навантаження побажання – зовнішній, мовленнєвий структуроутворюючий елемент фразових сполук та його внутрішня (логіко-семіотична) природа – виконують вирішальну роль у розвитку жанру, напр.: *Із колосочка – / Жита мисочка, / Із снопочка – / Ціла бочка. / Вам щедрець – / Мені млинець, / Грудочка кашки, / Пару яєць* [2, с. 183]. Своєю внутрішньою (логіко-семіотичною) природою побажання належать до аналітичних структур, оскільки є знаком дії або речі.

У східнослов'янській традиції ЗВД наявний передусім у текстах, пов'язаних з обрядом колядування та його обов'язковими запитально-відповідними текстами. Ці запитання звернені до того, що є у світі сакральним і значущим, освяченим актом творення. Вони викликані бажанням пояснити існуючий світопорядок емпірично, через конкретне. І це конкретне обирається із застосуванням аналогії чи асоціації (сугестії, навіювання), напр.: *Виженіть бичка / За ворітечка, / А я попасу – / Дайте ковбасу, / А це мало – / Дайте сало, / А це не донесу – / Дайте ковбасу. / Вечір добрий!* [2, с. 193].

Серед найпростіших форм календарних обрядодій – побажання (замовляння) з уживанням власних назв, безпосереднє звертання до об'єкта, на який хотіли вплинути: *Колядин-день, / Дайте вдень, / А ввечері не прийду – / Колядочку загублю* [2, с. 190]; *Колядую, колядую, / Ковбасу чую. / Святий вечір!* [2, с. 192]; *Бігла Маруся по льоду, / Загубила коляду. / Ти, Олено, не гуляй / Та коляду пошукай. / Будте здорові з Різдом!* [2, с. 197]. Цей вплив намагалися поширити локально, на все навколишнє середовище, на явища природи, які персоніфікувалися – до них зверталися, як до живих істот: *Місяченьку, мій братику, / Зійди рано, постій мало, / Поки я бички позапрягаю, / Жито-пшеницю порозсіваю. / Роди, боже, жито й пшеницю / Без кукілю, без метлици, / А нам, діткам, по варениці* [2, с. 202]. Як правило, звертання мають характер вимоги, наказу, напр.: *А ви на це не звертайте. / По варенику давайте* [2, с. 202]. Схожими є заклинання, звернені до сонця: *Сонечко, сонечко, виглянь у віконечко!*; до дощу: *Дощику, дощику, дужче йди!* тощо.

Функціональна модель жанру дитячих календарно-обрядових побажань полягає у прагненні викликати словами потрібні дії, нав'язати комусь (іншим людям, істотам, природі) свою волю, напр.: *Вибіг козел / Із нових сінець, / Наставив пужку: / – Дайте пампушку! / Наставив рожок: / – Дайте пиріжок! / Наставив жменьку: / – Дайте копійку!* [2, с. 193]. Їх називають піснями-заклинаннями; щодо прохання, то воно є нічим іншим як вимогою обрядового подаяння, традиції категоричності вимоги генетично пов'язані з магією слова.

Для розширених, доповнених заклиналих елементів-формул характерним є ускладнення їхньої художньої структури: *Стара зима, / Нові лята, / Винось, мамцю, / Пирозята. / Як несете. / То несіте. / Моїх ніжок / Не томіте. / Мої ніжки / Невеличкі. / Укупіте / Черевички. / Щедрик-ведрик. / Дай вареник / Ще й ковбасу, – / То на цей рік / Корову попасу* [2, с. 200]. Як бачимо, словесний текст стає ритмічно організованим, з'являється рима, рядки здебільшого будуються за принципом синтаксичного паралелізму.

Високою продуктивністю в цьому мовотворчому процесі характеризуються суфікси, адже саме ця морфема ніби задає тон обрядовій пісні, напр.: *Де горобчики щибетали, / Там три хлопчики щедрували* [2, с. 201]; *Я маленький отрочок, / Із'їв куті горщечок* [2, с. 198]; *Я дівчинка маленька, / Спідничечка рябенька* [2, с. 199]. Використовуються тут, хоч і дуже обмежено, такі засоби народної поезики, як постійні епітети (*весна красная, літо тепле* тощо), зменшувальні суфікси (*жайвороночки, ластівочка, горобчики, хлопчики, дівчинка, літечко, нивка, ніжки, черевички, спідничечка, кобтчки* тощо).

Серед специфічних процесів формування текстів дитячого фольклору – збереження в них образів і смислів, не лише привабливих за поетичною формою, простих для запам'ятовування і відтворення, співзвучних дитині, але ще й містких за смисловим, функціональним і символічним навантаженням, напр.: *вареник, варениця, віл, жито-пшениця, ковбаса, кожушок, комора, кошара, ластівочка, млинець,*

паляниця, пиріг, поле, скринька тощо. Вони складають чітку і зрозумілу систему культурних констант. На тлі цієї системи формується психологічна належність людини до певної культурної спільноти, подолати вплив якої дуже непросто, а іноді й неможливо.

Специфічною формою взаємин між елементами суспільства (мікросоціумами, сім'ями, індивідами) є обмін дарами, який посідає особливе місце в системі соціальної поведінки, ритуально-магічних практик і міфологічних уявлень багатьох народів світу. Засновані на спільній комунікативній функції, українські дитячі обрядові побажання виявляють внутрішню неоднорідність, що визначається розбіжністю партнерів у ролевій структурі ритуалу побажання, оскільки ними використовуються різні засоби виразу й обміну цінностями різного рівня й обсягу (слово – річ: обдаровування, що супроводжується вербальним побажанням, – товар чи гроші як винагорода). Дарообмін є досить складним актом, який передбачає принаймні три взаємопов'язаних фрагменти: дарування, прийняття дару і віддарування. Кожна з цих дій, будучи, на перший погляд, добровільною, насправді має суворо обов'язковий характер. Особливо це стосується повернення дару, адже будь-який дар передбачає взаємність. Об'єктами дарообміну можуть бути не лише компоненти матеріального благополуччя, але і фактори соціального життя.

Серед традиційних дарів знаходимо акціональні чи предметно-речові коштовності: а) гроші, напр.: Дайте, дядьку, **п'ятака**, Дайте, дядьку, **шостака**; б) речі, напр.: подивися на **кошару**, подивися до **товару**, дайте **граматочку** в руки; в) продукти, напр.: дайте **вареника**, дайте **сало**, дайте **ковбасу**, виносьте **млинець**, та мені **конфету** давайте; г) пригощання, напр.: Чи ти тітко **наварила**, / Чи ти, тітко, **напекла**? / **Неси мені до вікна** тощо). Інколи ритуал побажання допускає й обмін самими текстами.

В обрядових піснях помічаємо сильний вплив християнського світогляду. У цих побажальних текстах замість звернення до первісних язичницьких богів почали звертатися до Бога, Богородиці, святих, саме ж звертання набуває молитовної форми. Це створює враження повної конкретності і правдивості побажання, проте й змінює тональність заклинання: з владного (наказового) вони перетворюються на благальні. Розповсюджені побажання у вигляді заклинання-прохання *Роди, Боже, жито, пшеницю і всякую пшеницю!* увійшли до українських колядок і щедрівок, жнивварських пісень, примовлянь, що їх промовляють хлопці, коли вранці на Новий рік ходять вітати зі святом і засівають у хаті зерно. Такого універсального характеру подібні заклинаньно-побажальні формули здатні набувати тому, що вони виражають потаємні думи і турботи селянина про хліб насущний.

Ще однією розпізнавальною ознакою обрядових побажальних формул, які стосуються календарних свят, є те, що вони проголошуються лише на найближчий рік, на період до наступного такого свята, напр.: *Щоб на майбутній рік / Було більше, ніж торік. / Щоб всього було доволі / І в коморі, і на полі. / Сію, сію, посіваю, / З Новим роком / Поздоровляю!* [2, с. 202]. Аналіз календарних побажань свідчить, що для них більшою мірою характерна загальногосподарська тематика: зичення благополуччя домашньої худоби і птиці, рясного врожаю, молочності корів, яйценосності курей, успіхів у бджільництві тощо. Треба зазначити, що тематична характеристика текстів цього роду часто залежала й від складу продуктів, пригощання, дарів, що ними обдаровували віншувальників.

Отже, усі мовні одиниці колядок та щедрівок, як і інших календарно-обрядових поезій, характеризуються образно-символічним, переносно-метафоричним змістом. У цих піснях знайшли відображення риси давнього світосприйняття українців, зокрема анімізм (*сійся, родися, жито, пшениця*), магічність (*да вроди, Боже, пшениця*), антропоморфізм (*Що ясна зоря, то твоя жона. / А зіздоньки – то твої дітоньки*), християнські вірування. Колядкам притаманні паралелізми: *Що в дядька, дядька / Три стоги стоять. / Один стіг пшениці – / На паляниці, / Другий стіг гречки – / На варенички, / А третій овса, / Та й колядка вся*; епітети: *бабка старенька, зелена рокитка, дитина маленькая, ніжка босенькая*; гіперболи-порівняння: *господар, як виноград, господиня, як калина, сини, як соколи, дочки, як панночки*. У них трапляються давні українські архетипи води, землі, Сонця, Місяця, а також образи Христа, Богородиці та апостолів.

Центральною (як за своєю значущістю, так і за рівнем розповсюдження) у дитячій календарно-обрядовій поезії є тематична група, пов'язана з мотивом "рясного врожаю" та "приплоду худоби і домашньої птиці". Найбільш типовими моделями текстової актуалізації цих мотивів є такі:

а) структура тексту будується на основі моделі "множинності" достатку: *Місяченьку, мій братику, / Зійди рано, постій мало, / Поки я бички позапрягаю, / Жито-пшеницю порозсіваю. / Роди, боже, жито й пшеницю Без кукілю, без метлиці, / А нам, діткам, по варениці* [2, с. 202]. Таке побажання створює ефект магічної дії через кількісне забезпечення живності в господарстві. Інколи в пісенних побажаннях ситуація моделюється з урахуванням якісних характеристик врожаю (чисті посіви без бур'яну, розвинута коренева система, повне зерно колосся): *Сійся, родися, / Жито, пшениця, / Горох, чечевиця / І всяка пшениця, / Внизу коренаста, / Зверху колосиста, / Щоб на майбутній рік / Було більше, ніж торік. / Щоб всього було доволі / І в коморі, і на полі. / Сію, сію, посіваю, / З Новим роком / Поздоровляю!* [2, с. 202];

б) в основу тексту покладено модель побажання "народження молодняка": *Ластівочка прилетіла, / Сіла собі на віконці, / Стала собі щебетати, / Господаря викликати: / – Вийди, вийди, господарю, / По-*

дивися на кошару: / Чи ягнички покотились, / Чи баранчики породились. / У господині чорні брови, / В баранчика круті роги. / З тим бувайте з празником здорові! [2, с. 183], актуалізація якої подана у вигляді переліку назв тварин і дієслів, що означають їх появу на світ;

в) текст будується за допомогою локативної конструкції, тобто зображення наповненості місць утримання худоби чи місць її випасу і реалізується за допомогою сполучення перелічення господарських споруд зі словами “повно”, “багато”, “достатньо” (*Дай тобі, Боже, ой, повний хлівець, ой, телят да овець! Ой, повний терем синів і дочок*).

Отже, розгляд найдавніших жанрів, до яких належать колядки, щедрівки, посівальні пісні, доводить, що тлом їх виникнення була віра давньої людини в магічну дію слова. Спільною ознакою творів, що входять до дитячого календарно-обрядового фольклору, є, по-перше, підпорядкування законам і логіці магічних дій, а по-друге – утворення складного акціонально-вербального тексту, поєднання у слові реальності ритуальної дії і досягнення різноманітних практичних цілей. Тісний зв’язок в обряді слова і дії, їхньої функціональної спрямованості визначали не лише зміст вербальних текстів, що відповідали тій чи іншій конкретній обрядовій ситуації, але й їхню структуру і поетичні особливості.

Література:

1. Войтович В. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
2. Дитячий фольклор / [упор. і передм. Г. В. Довженок ; іл. худож. Ю. І. Криги]. – К. : Дніпро, 1986. – 304 с. – (Б-ка укр. усної народної творчості).
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.